

Στερεότυπα και περιβάλλον

Μαρία Γκούσια-Ρίζου, *Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο*

Ιωάννης Βασιλούδης, *8^ο Δημοτικό Σχολείο Αμαρουσίου*

Περίληψη

Η ύπαρξη στερεότυπων αντιλήψεων μεταξύ των εκπαιδευτικών σε ό,τι αφορά στο περιβάλλον δυσχεραίνει σημαντικά τις προσπάθειες για κατανόηση των προβλημάτων και συμμετοχή των ιδίων αλλά και των μαθητών τους σε φιλοπεριβαλλοντικές δράσεις. Στόχος της έρευνας αυτής ήταν να διερευνήσει εάν και κατά πόσο οι διδάσκοντες στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση διακατέχονται από περιβαλλοντικά στερεότυπα. Στα συμπεράσματα της παρούσας εργασίας συγκαταλέγονται τα ακόλουθα: Οι εκπαιδευτικοί δεν είναι πλήρως ενημερωμένοι για τα θέματα του περιβάλλοντος και ως εκ τούτου εμφανίζονται, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο, προσκολλημένοι σε στερεότυπες αντιλήψεις. Επιπλέον, αρκετά είναι τα θέματα στα οποία δεν εκφέρουν άποψη με αποτέλεσμα να δημιουργούν συγχύσεις.

1. Εισαγωγή

Μια παλιά αμερικανική παροιμία λέει ότι ...όσοι έχουν τη συνήθεια να γενικεύουν, μαθαίνουν όλο και λιγότερο για όλο και περισσότερα πράγματα μέχρι που δεν ξέρουν τίποτε για τα πάντα... (A Dictionary of American Proverbs, 1992). Η σημερινή εποχή έχει επανειλημμένως χαρακτηριστεί ως πολύπλοκη και η αλληλοκατανόηση εξαιρετικά δύσκολη. Οι στερεότυπες αντιλήψεις δεν είναι αμέτοχες στη δημιουργία ακόμη περισσότερων παρανοήσεων και δυσκολιών στην επικοινωνία μεταξύ των ατόμων.

*Η κ. Μαρία Γκούσια-Ρίζου είναι Διδάκτωρ του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου.
Ο κ. Ιωάννης Βασιλούδης είναι Εκπαιδευτικός Π.Ε., MSc Βιώσιμης Ανάπτυξης.*

Από το 1922 ο Lippmann όρισε τα στερεότυπα ως *εικόνες στο μυαλό μας ...*, ως σχήματα ή προσδοκίες της εξωτερικής συμπεριφοράς, της πνευματικής και κοινωνικής ζωής, τα οποία χρησιμοποιούνται για λόγους συντόμευσης και ταξινόμησης των πληροφοριών, κυρίως σε περιόδους πίεσης και έλλειψης χρόνου. Ως πλεονέκτημα των στερεοτύπων μπορεί να εκληφθεί το γεγονός ότι βοηθούν στην οργάνωση των πληροφοριών. Ως μειονέκτημα, θεωρείται η μη ανταπόκριση στην αλήθεια, εφόσον περιορίζεται η ικανότητα να γίνει αντιληπτή η εικόνα του περιβάλλοντος στο σύνολό της και όχι μόνο συγκεκριμένες πλευρές αυτής.

Ένα ερώτημα το οποίο προκύπτει σχετικά με τα στερεότυπα είναι κατά πόσο αυτά αντλούν τη θεματική τους από τη σύγχρονη προβληματική για την προστασία του περιβάλλοντος. Με δεδομένο τον κίνδυνο που διατρέχει πλέον ο πλανήτης από τις επιβαρυντικές ενέργειες του ανθρώπου, πληθαίνουν τα μηνύματα για ορθολογική χρήση της ενέργειας, προώθηση των εναλλακτικών ανανεώσιμων πηγών, καθώς και η καθιέρωση νέων πηγών ενέργειας για τις μεταφορές. Όμως, πολλές καινοτόμες και ρεαλιστικές προοπτικές δυσκολεύονται να υλοποιηθούν για τον πρόσθετο λόγο της ύπαρξης στερεοτύπων αντιλήψεων, οι οποίες σχετίζονται με την προστασία του περιβάλλοντος.

Για παράδειγμα, μία εδραιωμένη αντίληψη είναι ότι τα σημαντικότερα περιβαλλοντικά προβλήματα προκύπτουν από τη λειτουργία των βιομηχανιών, επομένως, θεαματικότερα αποτελέσματα στην αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης θα υπάρξουν από την υιοθέτηση εναλλακτικών δράσεων από μέρους τους, παρά από τις ατομικές ενέργειες. Όμως, η άποψη αυτή απενοχοποιεί την αδράνεια των ατόμων για την προστασία του περιβάλλοντος (Coyle, 2005). Από τα αποτελέσματα άλλης έρευνας (Barr et al., 2005), διαπιστώθηκε ότι άτομα, τα οποία δε δραστηριοποιούνται για τη μείωση της χρήσης της οικιακής ηλεκτρικής ενέργειας, διακρίνονται για τη γενικότερη απάθειά τους προς το περιβάλλον και την υιοθέτηση αρνητικών περιβαλλοντικών στερεοτύπων.

Η περιβαλλοντική συμπεριφορά επηρεάζεται από ψυχολογικούς παράγοντες, από τις προθέσεις και από τις υφιστάμενες συνθήκες κάθε φορά (Barr, 2004). Η έγερση του ενδιαφέροντος στους πολίτες αποτελεί ένα κίνητρο δράσης γι' αυτούς. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης διαφαίνεται εντονότερη η ανάγκη να γίνουν οι νέοι ενεργοί πολίτες και να είναι, όσο το δυνατόν, απαλλαγμένοι από στερεότυπες αντιλήψεις.

Χρειάζεται, επομένως, να διερευνηθεί το σχολικό περιβάλλον ως χώρος που ενδεχομένως τροφοδοτεί, μέσα από τις διδακτικές προτάσεις των εκπαιδευτικών, αντιλήψεις οι οποίες δεν συμβάλλουν στην καλλιέργεια της ιδέας για το πώς μπορεί να γίνει ο κόσμος καλύτερος (Fisher, 2003). Στο σημείο αυτό, το ερώτημα το οποίο προκύπτει είναι αν διακατέχονται ή όχι οι εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας

Εκπαίδευσης από περιβαλλοντικά στερεότυπα και ποιος είναι ο ρόλος τους στη διάδοσή τους.

2. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στη διάδοση των στερεοτύπων

Το σχολείο συμβάλλει αποφασιστικά στην αγωγή του παιδιού και στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του μέσα από το αναλυτικό πρόγραμμα, τις σχολικές δραστηριότητες, αλλά κυρίως μέσα από τα πρότυπα στάσης και συμπεριφοράς που προτείνει και αντιπροσωπεύει (Μπακιριτζής, 2002). Επιπλέον, η μάθηση και η αγωγή που συντελείται στο σχολείο, επηρεάζεται άμεσα από τις σχέσεις και την επικοινωνία που διενεργείται μεταξύ του εκπαιδευτικού και των μαθητών (Γκότοβος, 1985).

Σύμφωνα με τη θεωρία της Κοινωνικής Μάθησης, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αποτελέσουν φύσει και θέσει κοινωνικά πρότυπα (Κολιάδης, 1997). Αναπόφευκτα οι μαθητές, σε καθημερινή βάση, είναι δέκτες των αξιών, των στάσεων και κατ'επέκταση των στερεοτύπων που υιοθετεί και μεταφέρει ο δάσκαλος, συνειδητά ή ασυνείδητα, στο σχολικό περιβάλλον. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στην περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση που επιχειρείται κατά τη διδασκαλία των περιβαλλοντικών εννοιών, είναι δυνατόν οι μαθητές να προσλαμβάνουν και να αναπαράγουν τα περιβαλλοντικά στερεότυπα του δασκάλου.

Όταν μάλιστα πρόκειται για μαθητές του δημοτικού, οι οποίοι έχουν την πρώτη τους επαφή με ποικίλα επιστημονικά και κοινωνικά θέματα, η εδραίωση στερεοτύπων αντιλήψεων εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους. Πιθανότατα αυτό να επηρεάσει στη συνέχεια τις απόψεις και τις στάσεις τους ως ενήλικες. Για παράδειγμα, σε έρευνα (Schneps, 1989) μεταξύ των αποφοίτων του Πανεπιστημίου του Harvard των Ηνωμένων Πολιτειών τέθηκε η ερώτηση για το ποια θεωρούσαν ως πιθανότερη αιτία για την εναλλαγή των εποχών. Στην πλειοψηφία τους διατηρούσαν την πεποίθηση ότι η ελλειπτική τροχιά της γης και η εκάστοτε εγγύτητά της στον ήλιο αποτελούσε την κύρια αιτία. Η πληροφόρηση αυτή είχε γίνει κατά τα πρώτα μαθητικά χρόνια και παρότι ήταν εσφαλμένη, διατηρήθηκε στη μνήμη τους και όταν έγιναν ενήλικες χάρη στην εποπτική απεικόνιση και τις θέσεις των εκπαιδευτικών, όταν δίδασκαν τη συγκεκριμένη ενότητα.

Βασικές συνισταμένες για την τελική συγκράτηση των πληροφοριών είναι η προσοχή, το νόημα και το συναίσθημα που αναπτύσσεται στους μαθητές. Η διαφορετική προσέγγιση στην παρουσίαση των πληροφοριών διεγείρει τον εγκέφαλο, ώστε να εντείνει ο μαθητής την προσοχή. Η σύνδεση του περιεχομένου με τις προϋπάρχουσες γνώσεις βοηθά στο να γίνει αντιληπτή πρώτα η συνολική εικόνα και το ευρύτερο πλαίσιο και κατόπιν να γίνει ο εντοπισμός των επί μέρους στοιχείων.

Η ανάπτυξη ενός ασφαλούς περιβάλλοντος για τα συναισθήματα συμβάλλει και ενθαρρύνει την κριτική σκέψη και την επίλυση προβλημάτων. Επιπλέον, όταν τα άτομα έχουν στη διάθεσή τους αρκετό χρόνο για να εξετάσουν το υλικό και το περιεχόμενο που τους δίνεται (Sherman & Bessenoff, 1999), ελαχιστοποιούν τη χρήση των στερεοτύπων, προκειμένου να βοηθηθούν στις κρίσεις τους.

Σύμφωνα με την έρευνα των Lawrence και Leather (1999) η επίδραση των στερεοτύπων δεν είναι αποτέλεσμα τυχαίων γεγονότων. Ωστόσο, τα άτομα εξατομικεύουν τις κρίσεις τους και μειώνουν την επίδραση των στερεοτύπων, όταν παρατηρούνται αλλαγές στο περιβάλλον όπου ζουν και στο περιεχόμενο των πληροφοριών το οποίο επεξεργάζονται. Η θεωρία του Barker (1968) (Scott, 2005) γύρω από τη συμπεριφορά υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο προσδιορισμένες περιοχές του περιβάλλοντος οι οποίες συνδυάζουν και ενοποιούν κοινωνικά και φυσικά στοιχεία επηρεάζοντας εξαιρετικά την ανθρώπινη συμπεριφορά. Στην πρώτη ομάδα ανήκουν στοιχεία όπως ο χρόνος και ο τόπος, ενώ στη δεύτερη ανήκουν ειδικά μοντέλα συμπεριφοράς, όπως εκείνα που στοιχειοθετούν τους όρους της συζήτησης, της ανάγνωσης, της επιλογής φαγητού κ.ά. Με βάση τη θεωρία αυτή, οι άνθρωποι διαδραματίζουν ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και στη δημιουργία κρίσεων για τη συμπεριφορά των άλλων.

Ο εκπαιδευτικός της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης επιτελεί ένα σημαντικό έργο, καθώς ο ίδιος χειρίζεται αποκλειστικά το σύνολο των γνωστικών αντικειμένων και, επομένως, μεγάλο αριθμό πληροφοριών σχετικά με την επιστήμη, την κοινωνική ζωή και την προστασία του περιβάλλοντος. Λαμβάνοντας δε υπόψη τους έντονους συναισθηματικούς δεσμούς που αναπτύσσει με τους μαθητές του, γίνεται φανερό η επίδραση που μπορεί να ασκήσει στη διαμόρφωση αντιλήψεων γύρω από τα σύγχρονα προβλήματα που απασχολούν την παγκόσμια κοινότητα. Χρήσιμο είναι, επίσης, να αποσαφηνιστεί και ο ρόλος της στοχοθεσίας σε σχέση με το πλάνο διδασκαλίας. Στο σχολικό περιβάλλον η αποτελεσματική διδασκαλία προωθεί, σε κάθε περίπτωση: α) την ενεργητική μάθηση, β) τη συνεργατική μάθηση, γ) την υπευθυνότητα και δ) την κατανόηση για εξατομικευμένη μάθηση (Wales & Clarke, 2005).

Εφόσον γίνει δεκτό ότι ο ρόλος των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης είναι ιδιαίτερα σημαντικός για τη διαμόρφωση των αντιλήψεων των μαθητών, τότε προκύπτουν δύο προβληματισμοί σε σχέση με αυτό. Ο πρώτος αφορά στα περιβαλλοντικά θέματα για τα οποία οι εκπαιδευτικοί δεν έχουν διαμορφώσει άποψη, λόγω της μη έγκυρης και εμπεριστατωμένης πληροφόρησης. Ο δεύτερος προβληματισμός αφορά στα θέματα για τα οποία οι εκπαιδευτικοί έχουν σχηματίσει εσφαλμένη αντίληψη, την οποία μεταδίδουν με τα λόγια και τις πράξεις τους, είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, προέχει η διαπίστωση

της ύπαρξης στερεότυπων περιβαλλοντικών στερεοτύπων, ώστε στη συνέχεια με επιπλέον έρευνες να διερευνηθούν και οι προεκτάσεις τους, οι παράγοντες δημιουργίας τους και οι τρόποι ελαχιστοποίησής τους.

3. Μεθοδολογία έρευνας

Η παρούσα έρευνα διεξήχθη το φθινόπωρο του 2008 και είχε ως σκοπό να διερευνησει την ύπαρξη στερεότυπων αντιλήψεων γύρω από το περιβάλλον μεταξύ των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 120 εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης που υπηρετούσαν σε δημοτικά σχολεία της Β' Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Αθήνας.

Από αυτούς, 50 ήταν άνδρες και 70 γυναίκες. Οι ηλικίες των συμμετεχόντων στην έρευνα κυμάνθηκαν από 25 έως 58 έτη με μέσο όρο ηλικίας τα 41,8 έτη. Σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο των ερωτηθέντων, 16 (13,3%) είναι απόφοιτοι Μ.Δ.Δ.Ε., 6 (5%) είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών, ενώ 2 (1,7%) είναι κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος. Οι υπόλοιποι 96 (80%) είναι κάτοχοι του βασικού παιδαγωγικού τίτλου σπουδών. Τόπος καταγωγής του 43,3% του δείγματος ήταν η Αθήνα, ενώ του 56,7% η επαρχία. Σχετικά με την οικογενειακή τους κατάσταση, 92 (76,7%) ήταν έγγαμοι, 23 (19,2) άγαμοι και 5 (4,1%) διαζευγμένοι.

Για τη διεξαγωγή της έρευνας χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος του ερωτηματολογίου. Το πρώτο μέρος περιείχε 5 ερωτήσεις που αναφέρονταν στα δημογραφικά στοιχεία των ερωτηθέντων, ενώ το δεύτερο περιείχε 15 κλειστού τύπου ερωτήσεις-προτάσεις σχετικές με το υπό διερεύνηση θέμα. Για τις απαντήσεις χρησιμοποιήθηκε η πενταβάθμια κλίμακα Likert, με διακυμάνσεις από το 1 για την απόλυτη διαφωνία έως το 5 για την απόλυτη συμφωνία. Επιπλέον, υπήρχε μία ανοικτού τύπου ερώτηση στην οποία οι ερωτηθέντες κλήθηκαν να απαντήσουν σχετικά με τον παράγοντα εκείνο που θα τους επέτρεπε να αλλάξουν κάποιες καθημερινές συνήθειες, οι οποίες βλάπτουν το περιβάλλον.

Οι εκπαιδευτικοί κλήθηκαν να συμφωνήσουν ή να διαφωνήσουν με τις προτάσεις του ερωτηματολογίου, οι οποίες αντιπροσώπευαν ορισμένα περιβαλλοντικά στερεότυπα, όπως αυτά προέκυψαν κατά την επισκόπηση της βιβλιογραφίας. Μερικές από τις ερωτήσεις-προτάσεις του πίνακα 1 αναφέρονταν σε προσωπικά περιβαλλοντικά στερεότυπα, με την έννοια ότι αφορούσαν άμεσα τα υποκείμενα του δείγματος, ως εν δυνάμει στάσεις που θα μπορούσαν να εκδηλωθούν στην καθημερινή τους πρακτική, ενώ οι υπόλοιπες αναφέρονταν γενικότερα σε κοινωνικά περιβαλλοντικά στερεότυπα.

Επίσης, προκειμένου να διαπιστωθεί η ύπαρξη διακριτών ομάδων μεταξύ των εκπαιδευτικών του δείγματος με βάση τις απαντήσεις που δόθηκαν, επιχειρήθηκε

ταξινόμηση του δείγματος των εκπαιδευτικών σε ομοιογενείς ομάδες (cluster analysis) με την ιεραρχική μέθοδο του Ward.

Για τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας χρησιμοποιήθηκε το στατιστικό πρόγραμμα SPSS.12. Αρχικά, έγινε καταγραφή των κατανομών συχνότητας που προέκυψαν από τις απαντήσεις που δόθηκαν στο ερωτηματολόγιο, έτσι ώστε να συστηματοποιηθούν τα δεδομένα και να γίνει μια αρχική διερεύνηση των απαντήσεων του δείγματος. Κατά την περιγραφή των συχνοτήτων, επειδή δεν παρατηρήθηκαν αξιοπρόσεχτα ποσοστά απόλυτων συμφωνιών ή διαφωνιών, οι απαντήσεις «συμφωνώ απόλυτα» και «συμφωνώ» αθροίστηκαν και περιγράφονται ως συνολικό ποσοστό. Η ίδια μεθοδολογία ακολουθήθηκε και για τις απαντήσεις «διαφωνώ απόλυτα» και «διαφωνώ».

Πρέπει να επισημανθεί ότι τα αποτελέσματα που ακολουθούν αφορούν στο συγκεκριμένο δείγμα και δεν μπορούν να γενικευτούν στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, για τον οποίο χρειάζεται έρευνα μεγαλύτερης έκτασης.

4. Αποτελέσματα - Συζήτηση

4.1. Καταγραφή Συχνοτήτων

Η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων (79,2%) υιοθετεί την άποψη ότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα αποτελούν δημιούργημα των αναπτυγμένων χωρών, ενώ δέχεται ότι υπάρχουν επιπτώσεις από την παγκοσμιοποίηση στον οικονομικό τομέα (75%). Αξιοσημείωτο είναι ότι στην πρόταση «στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι» δεν καταγράφηκαν διαφωνίες. Οι ερωτώμενοι κατέληξαν σε υψηλό ποσοστό συμφωνίας (71,7%) σχετικά με το θέμα ότι οι περιβαλλοντικά υποβαθμισμένες περιοχές δεν εξασφαλίζουν την απαραίτητη ποιότητα ζωής, γιατί επιβαρύνονται συνεχώς με νέες περιβαλλοντικές πιέσεις. Στο σημείο αυτό διαφαίνεται η ύπαρξη μιας κοινωνικής ανισότητας.

Η πλειοψηφία του δείγματος (58,3%) δεν ενστερνίζεται την άποψη ότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο από όσους βρίσκονται σε θέσεις ευθύνης και λαμβάνουν αποφάσεις. Συνεπώς διακρίνεται έμμεσα η ανάληψη της ατομικής ευθύνης ως προς τις καθημερινές επιλογές. Επίσης, οι εκπαιδευτικοί διαφωνούν (45%) με το ότι οι κάτοικοι της επαρχίας δε φροντίζουν το φυσικό περιβάλλον. Στην ερώτηση για την κατανάλωση βιολογικών προϊόντων, οι περισσότεροι (46,7%) απαντούν ότι δεν τα προτιμούν, είτε λόγω της αυξημένης τιμής τους είτε λόγω δυσπιστίας ως προς τις συνθήκες παραγωγής τους.

Οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί (46,7%) δηλώνουν ότι θα συμφωνούσαν με την υλοποίηση κάποιου περιβαλλοντικού έργου, ακόμα και στην περίπτωση που θα

ήταν ενάντια στο προσωπικό τους συμφέρον (όπως για παράδειγμα η χωροθέτηση ενός ΧΥΤΑ κοντά στην εξοχική τους κατοικία). Να σημειωθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις που αναφέρονται στη διεθνή βιβλιογραφία (Barr, 2004), υπάρχει διάσταση μεταξύ των προθέσεων και των πράξεων των ατόμων. Για τον λόγο αυτό, το σημαντικό εύρημα από την ερώτηση αυτή είναι το επίσης υψηλό ποσοστό (35%) των ερωτηθέντων που διαφωνεί με μία τέτοια προοπτική.

Οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί (52,5%) δηλώνουν ότι η περιβαλλοντική πληροφόρηση μέσω των ΜΜΕ έχει επηρεάσει τις καθημερινές τους επιλογές στο να γίνουν περισσότερο φιλικές προς το περιβάλλον. Το ότι οι επιπτώσεις από τις κλιματικές αλλαγές πρόκειται να επηρεάσουν σε σημαντικό βαθμό τον τρόπο ζωής στο άμεσο μέλλον, βρίσκει σύμφωνο το 88,3% των ερωτηθέντων. Επίσης, το 52,5% πιστεύει ότι το πετρέλαιο θα εξακολουθεί να αποτελεί την κύρια πηγή ενέργειας.

Το αποτέλεσμα αυτό οδηγεί στη σκέψη ότι μεγάλος αριθμός εκπαιδευτικών αντιλαμβάνεται ότι θα σημειωθούν αλλαγές ως προς τη διάθεση και χρήση των πηγών ενέργειας και πιθανόν να προετοιμάζεται για τις σχετικές επιπτώσεις στην καθημερινή του ζωή, ενώ εξίσου μεγάλος αριθμός εκπαιδευτικών εξακολουθεί να εμμένει στις υφιστάμενες συνθήκες, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τα περιβαλλοντικά μηνύματα για την ανάγκη χρήσης νέων πηγών ενέργειας.

Όπως έχει επισημανθεί και από άλλες έρευνες (Barr, 2007), τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά φαίνεται ότι επηρεάζουν τις ενέργειες για την προστασία του περιβάλλοντος. Οι νέοι, τα άτομα χωρίς παιδιά, οι γυναίκες, καθώς επίσης και τα άτομα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, εμφανίζονται περισσότερο ενεργοί περιβαλλοντικά (Barr, 2007). Αντίστοιχη είναι και η θέση των εκπαιδευτικών του δείγματος, οι οποίοι θεωρούν ότι οι γυναίκες (55,8%), τα άτομα νεότερης ηλικίας (60,8%) και τα άτομα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο (59,2%) είναι πιο ευαισθητοποιημένα και συμμετέχουν περισσότερο στην προστασία του περιβάλλοντος αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες για δράση.

Σχετικά με την υπόθεση ότι οι οικονομικά ασθενέστερες τάξεις δε δίνουν μεγάλη σημασία στην προστασία του περιβάλλοντος, παρατηρείται ότι συμφωνεί με αυτό μεγάλος αριθμός εκπαιδευτικών του δείγματος (47,5%), αλλά υψηλό είναι και το ποσοστό εκείνων που δεν εξέφρασαν άποψη (30,8%). Παρόμοια είναι και τα ευρήματα στην πρόταση «τα περιβαλλοντικά προβλήματα είναι κατά κύριο λόγο κοινωνικά». Συμφωνία εκφράζουν οι περισσότεροι ερωτηθέντες (48,3%), αλλά πολλοί είναι και εκείνοι που δεν παίρνουν θέση (30,8%). Στις δύο αυτές περιπτώσεις το ερώτημα το οποίο ανακύπτει οδηγεί στη σκέψη είτε ότι έχει αρχίσει να ενσκήπτει ένας προβληματισμός για τέτοιου είδους δηλώσεις και το άτομο ενεργοποιεί σταδιακά την κριτική σκέψη, είτε ότι δεν υπάρχει η σχετική γνώση και

αφήνεται διάχυτη η εντύπωση ότι αληθεύουν οι παραπάνω στερεότυπες αντιλήψεις.

Θα μπορούσε, επομένως, να υποστηριχτεί ότι λόγω της ελλιπούς ενημέρωσής τους σε θέματα που άπτονται του περιβάλλοντος, οι εκπαιδευτικοί μεταφέρουν στη διδακτική πρακτική τα προσωπικά τους περιβαλλοντικά στερεότυπα, τα οποία, όπως σημειώνουν οι Cocking και συνεργάτες (2000), είναι πολύ δύσκολο να αλλαχθούν, αφού είναι εδραιωμένα στις συνειδήσεις των ατόμων.

Τέλος, στην ερώτηση «τι θα σας έκανε να αλλάξετε κάποιες καθημερινές συνήθειες, οι οποίες ενδεχομένως βλάπτουν το περιβάλλον», οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί αναδεικνύουν ως κυριότερους παράγοντες την ενημέρωση από τους αρμόδιους φορείς σε ποσοστό 37,5% και την κρατική παρέμβαση σε ποσοστό 28,3%. Από την έρευνα της Δημητρίου (2005) προέκυψε ότι αν και στην πλειοψηφία τους οι εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης υποστηρίζουν ότι είναι καλά ενημερωμένοι ως προς τα περιβαλλοντικά ζητήματα, εντούτοις, αυτό δεν καταγράφεται στις έρευνες που σχετίζονται με το περιβάλλον. Φαίνεται, μάλιστα, ότι οι πηγές από τις οποίες ενημερώνονται είτε δεν καλύπτουν τις ανάγκες τους για πληροφόρηση είτε δεν είναι ικανοποιητικές για την αποσαφήνιση και τη βαθύτερη κατανόηση εννοιών που σχετίζονται με τα περιβαλλοντικά ζητήματα.

Οι ατομικές προσπάθειες για την περιβαλλοντική συμπεριφορά είναι ένας συνδυασμός των ατομικών περιβαλλοντικών δικαιωμάτων που λειτουργούν ανταποδοτικά στην αίσθηση των υποχρεώσεων που έχουν προς το περιβάλλον (Selman, 1996). Επιπλέον, σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας, η ευαισθητοποίηση και η δραστηριοποίηση του κοινωνικού συνόλου (17,5%) ή τα οικονομικά κίνητρα (13,3%) αποτελούν, σε μικρότερο ποσοστό, παράγοντες οι οποίοι θα έκαναν τους εκπαιδευτικούς να αφυπνιστούν.

Η παρατήρηση η οποία προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι οι ερωτώμενοι, σχεδόν στο σύνολό τους, πιστεύουν ότι η αλλαγή στις προσωπικές τους συνήθειες θα επέλθει με τη συνδρομή εξωγενών παραγόντων. Μόνο το 3,3% ανάγει την αλλαγή στις ατομικές συμπεριφορές, δηλαδή σε ενδογενείς - προσωπικούς παράγοντες, όπως η αντίληψη ότι το κάθε άτομο μπορεί να συνεισφέρει με τις πράξεις του στην αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Αυτό βέβαια έρχεται σε αντίθεση με την προηγηθείσα δήλωσή τους ότι το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης των περιβαλλοντικών προβλημάτων έχουν τα ίδια τα άτομα.

Στο πλαίσιο αυτό, όπου επιβραβεύεται η συνεργασία, προωθείται η υπεύθυνη στάση απέναντι στο περιβάλλον και δίνονται κίνητρα για ενεργητική μάθηση και αυτογνωσία, είναι χρήσιμο το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξαν οι Hilton και Von Hippel (1996) ότι τα στερεότυπα μπορούν να αντικατασταθούν, όταν τα άτομα επιδείξουν ενσυνείδητη ευαισθητοποίηση και γίνει συστηματική προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση.

4.2. Ταξινόμηση των εκπαιδευτικών σε ομάδες

Για την περαιτέρω διερεύνηση των δεδομένων υπολογίστηκαν δύο νέες μεταβλητές. Η μεταβλητή «προσωπικά στερεότυπα» και η μεταβλητή «κοινωνικά στερεότυπα». Οι απαντήσεις που δόθηκαν στις 15 κλειστού τύπου ερωτήσεις επανακωδικοποιήθηκαν και αθροίστηκαν. Συγκεκριμένα, στις απαντήσεις δόθηκε η βαθμολογία -1 αν ο εκπαιδευτικός δε συμφωνούσε με το καταγεγραμμένο στερεότυπο, 0 αν επέλεγε την απάντηση «ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ και 1 αν ο εκπαιδευτικός συμφωνούσε με το στερεότυπο της κάθε ερώτησης.

Συνεπώς, η χαμηλή βαθμολογία φανερώνει ότι ο εκπαιδευτικός δεν είναι προσκολλημένος σε περιβαλλοντικά στερεότυπα, ενώ η υψηλή βαθμολογία υποδηλώνει το αντίθετο. Με τη διαδικασία αυτή δημιουργήθηκαν δύο νέες μεταβλητές, η μεταβλητή «προσωπικά στερεότυπα» (ερωτήσεις 7, 8, 12, 13 και 16 του πίνακα 1), η οποία αντιπροσωπεύει τη συνολική βαθμολογία των εκπαιδευτικών για τις πέντε ερωτήσεις των «προσωπικών στερεοτύπων» και η μεταβλητή «κοινωνικά στερεότυπα» (υπόλοιπες ερωτήσεις του πίνακα 1), η οποία αντιπροσωπεύει τη συνολική βαθμολογία των εκπαιδευτικών για τις δέκα ερωτήσεις των «κοινωνικών στερεοτύπων».

Πίνακας 1 Χαρακτηριστικά ομάδων

Ερωτήσεις	Απαντήσεις	Ομάδα 1	Ομάδα 2
		%	%
Τα περιβαλλοντικά προβλήματα αποτελούν δημιουργήματα των αναπτυσσόμενων χωρών [Ερώτηση 5]	Διαφωνώ	0,0	17,0
	ΟΔ/ΟΣ	5,5	27,7
	Συμφωνώ	94,5	55,3
Οι οικονομικά ασθενέστερες τάξεις δε δίνουν μεγάλη σημασία στην προστασία του περιβάλλοντος [Ερώτηση 6]	Διαφωνώ	27,4	12,8
	ΟΔ/ΟΣ	28,8	34,0
	Συμφωνώ	43,8	53,2
Οι επιπτώσεις από τις κλιματικές αλλαγές πρόκειται να επηρεάσουν σε σημαντικό βαθμό τον τρόπο ζωής μας στο άμεσο μέλλον [Ερώτηση 7]	Διαφωνώ	0,0	21,3
	ΟΔ/ΟΣ	2,7	4,3
	Συμφωνώ	97,3	74,5

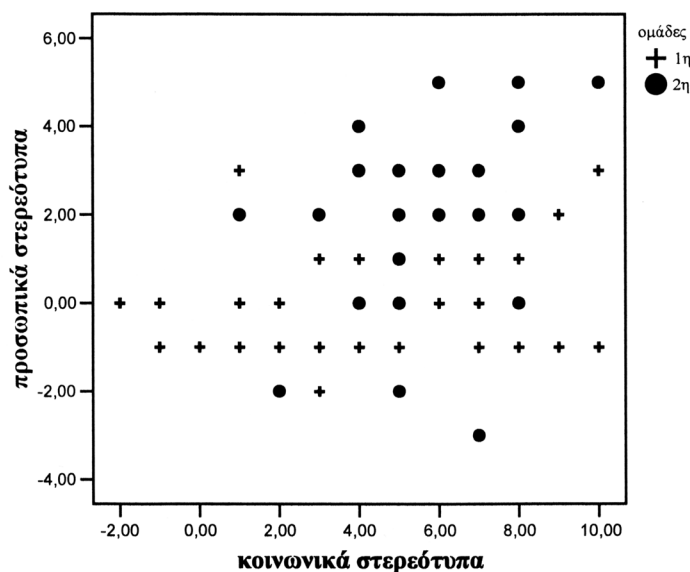
Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων

Ερωτήσεις	Απαντήσεις	Ομάδα 1 Ομάδα 2	
		%	%
Οι συνέπειες των περιβαλλοντικών προβλημάτων μπορούν να αποφευχθούν μόνο από όσους βρίσκονται σε θέσεις ευθύνης και λαμβάνουν αποφάσεις [Ερώτηση 8]	Διαφωνώ	87,7	12,8
	ΟΔ/ΟΣ	9,6	21,3
	Συμφωνώ	2,7	66,0
Οι άνθρωποι της επαρχίας δε φροντίζουν το φυσικό περιβάλλον, παρά το γεγονός ότι ζουν πιο κοντά στη φύση [Ερώτηση 9]	Διαφωνώ	37,0	57,4
	ΟΔ/ΟΣ	32,9	21,3
	Συμφωνώ	30,1	21,3
«...Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι...» [Ερώτηση 10]	Διαφωνώ	0,0	0,0
	ΟΔ/ΟΣ	31,5	14,9
	Συμφωνώ	68,5	85,1
Οι περιβαλλοντικά υποβαθμισμένες περιοχές δεν εξασφαλίζουν την απαραίτητη ποιότητα ζωής γιατί επιβαρύνονται συνεχώς με νέες περιβαλλοντικές πιέσεις από τις αποφάσεις της κεντρικής εξουσίας [Ερώτηση 11]	Διαφωνώ	4,1	0,0
	ΟΔ/ΟΣ	42,5	0,0
	Συμφωνώ	53,4	100,0
Καταναλώνετε βιολογικά προϊόντα επειδή βασίζεστε στην ετικέτα τους, παρά τις τυχόν αντιρρήσεις που έχουν διατυπωθεί για τις συνθήκες παραγωγής τους; [Ερώτηση 12]	Διαφωνώ	57,5	29,8
	ΟΔ/ΟΣ	24,7	14,9
	Συμφωνώ	17,8	55,3
Ο καταιγισμός των μηνυμάτων από τα ΜΜΕ για τη σωτηρία του περιβάλλοντος έχει επηρεάσει τις προσωπικές σας καθημερινές επιλογές, παρά το γεγονός ότι αυτές τις συνήθειες τις διατηρούσατε για πολλά χρόνια; [Ερώτηση 13]	Διαφωνώ	23,3	12,8
	ΟΔ/ΟΣ	24,7	34,0
	Συμφωνώ	52,1	53,2
Τα περιβαλλοντικά προβλήματα είναι κατά κύριο λόγο κοινωνικά [Ερώτηση 14]	Διαφωνώ	24,7	14,9
	ΟΔ/ΟΣ	42,5	12,8
	Συμφωνώ	32,9	72,3

Ερωτήσεις	Απαντήσεις		
	Ομάδα 1 %	Ομάδα 2 %	
Παρά τις περιορισμένες διαθέσιμες ποσότητες πετρελαίου και τις αντιρρήσεις που εκφράζονται για τη χρήση του, πιστεύετε ότι θα εξακολουθήσει να αποτελεί την κύρια πηγή ενέργειας; [Ερώτηση 15]	Διαφωνώ	26,0	19,1
	ΟΔ/ΟΣ	30,1	14,9
	Συμφωνώ	43,9	66,0
Θα συμφωνούσατε να υλοποιηθεί κάποιο έργο ενός περιβαλλοντικού φορέα που θα ενίσχυε μακροπρόθεσμα την προστασία του περιβάλλοντος, αλλά θα έθιγε εν μέρει το προσωπικό σας συμφέρον; [Ερώτηση 16]	Διαφωνώ	20,5	57,4
	ΟΔ/ΟΣ	23,3	10,6
	Συμφωνώ	56,2	31,9
Οι γυναίκες αναλαμβάνουν περισσότερες δράσεις με σκοπό την προστασία του περιβάλλοντος [Ερώτηση 17]	Διαφωνώ	15,1	12,8
	ΟΔ/ΟΣ	35,6	21,3
	Συμφωνώ	49,3	66,0
Τα άτομα νεαρής ηλικίας συμμετέχουν περισσότερο στην προστασία του περιβάλλοντος [Ερώτηση 18]	Διαφωνώ	11,0	19,1
	ΟΔ/ΟΣ	26,0	23,4
	Συμφωνώ	63,0	57,4
Τα άτομα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο είναι περισσότερο ευαισθητοποιημένα σε σχέση με τα περιβαλλοντικά προβλήματα [Ερώτηση 19]	Διαφωνώ	20,5	0,0
	ΟΔ/ΟΣ	41,1	8,5
	Συμφωνώ	38,4	91,5

Από την ταξινόμηση των εκπαιδευτικών σε ομάδες (cluster analysis) προέκυψαν δύο ομάδες. Η πρώτη ομάδα αποτελείται από 73 εκπαιδευτικούς και οι απαντήσεις τους κυμαίνονται από -2,00 έως 3,00 με μέση τιμή -0,34 για τη μεταβλητή «προσωπικά στερεότυπα» και από -2,00 έως 10,00 με μέση τιμή 3,07 για τη μεταβλητή «κοινωνικά στερεότυπα». Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από 47 εκπαιδευτικούς και οι απαντήσεις τους κυμαίνονται από -3,00 έως 5,00 με μέση τιμή 1,97 για τη μεταβλητή «προσωπικά στερεότυπα» και από 1,00 έως 10,00 με μέση τιμή 5,14 για τη μεταβλητή «κοινωνικά στερεότυπα».

Σχεδιάγραμμα 1 Γράφημα διασποράς των εκπαιδευτικών

Όπως φαίνεται και από το γράφημα διασποράς των εκπαιδευτικών (σχεδιάγραμμα 1), η πρώτη ομάδα των εκπαιδευτικών και στις δύο μεταβλητές, φαίνεται να μην έχει τόσο ισχυρά περιβαλλοντικά στερεότυπα σε σχέση με τη δεύτερη ομάδα. Οποσδήποτε, η πλειονότητα των εκπαιδευτικών της πρώτης ομάδας υιοθετεί τα περιβαλλοντικά στερεότυπα, αλλά τα κυρίαρχα ποσοστά είναι χαμηλότερα από τα κυρίαρχα ποσοστά της δεύτερης ομάδας εκτός από τις ερωτήσεις 5, 7 και 18 (πίνακας 1).

Στις τρεις αυτές περιπτώσεις τα κυρίαρχα ποσοστά της πρώτης ομάδας διαφέρουν από τα ποσοστά της δεύτερης. Οι εκπαιδευτικοί της πρώτης ομάδας έχουν αντιρρήσεις σχετικά με την κατανάλωση βιολογικών προϊόντων (57,5%) και συμφωνούν στην υλοποίηση κάποιου περιβαλλοντικού έργου, ακόμα κι αν αυτό βρίσκεται σε αντίθεση με το προσωπικό τους συμφέρον (56,2%). Τέλος, σε ποσοστό 87,7% διαφωνούν με την πρόταση ότι «οι συνέπειες των περιβαλλοντικών προβλημάτων μπορούν να αποφευχθούν μόνο από όσους βρίσκονται σε θέσεις ευθύνης και λαμβάνουν αποφάσεις».

Το εύρημα αυτό ενισχύεται από τις απαντήσεις που δόθηκαν στην ανοικτού τύπου ερώτηση. Οι εκπαιδευτικοί της πρώτης ομάδας θεωρούν ότι παράγοντας αλλαγής των μη φιλοπεριβαλλοντικών τους συμπεριφορών θα συνιστούσε η αύξηση

της πληροφόρησης (42,5%), ενώ οι εκπαιδευτικοί της δεύτερης ομάδας προκρίνουν ως σημαντικότερο παράγοντα την κρατική παρέμβαση (46,8%).

Οι εκπαιδευτικοί της πρώτης ομάδας με τα λιγότερα στερεότυπα δηλώνουν σε ποσοστό 27,4 ότι διαφωνούν με την πρόταση ότι οι οικονομικά ασθενέστερες τάξεις δεν ενδιαφέρονται τόσο για την προστασία του περιβάλλοντος σε αντίθεση με όσους (12,8%) εκπαιδευτικούς (δεύτερη ομάδα) ακολουθούν το κλασικό στερεότυπο για την αδιαφορία των οικονομικά ασθενέστερων ατόμων. Περισσότερο συγκεχυμένη είναι η αντίληψη για την πρώτη ομάδα σχετικά με το αν οι άνθρωποι στην επαρχία δείχνουν μειωμένο ενδιαφέρον για την προστασία του περιβάλλοντος. Οι απαντήσεις κυμαίνονται από 30,1% έως 37%.

Αισθητά μεγάλη διαφορά παρουσιάζεται στις απαντήσεις για το ερώτημα αν τα περιβαλλοντικά προβλήματα είναι κοινωνικά. Η ομάδα με τα περισσότερα στερεότυπα σημειώνει (72,3%) ότι συμφωνεί με τη δήλωση αυτή, ενώ η ομάδα με τα λιγότερα στερεότυπα διατηρεί επιφυλάξεις και μόνο το 32,9% συμφωνεί.

Επίσης, οι εκπαιδευτικοί με τις εντονότερες στερεότυπες αντιλήψεις υποστηρίζουν στην πλειοψηφία τους (91,5%) ότι το υψηλό μορφωτικό επίπεδο εξασφαλίζει μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση σε σχέση με το περιβάλλον. Ωστόσο, η σχέση της γνώσης με την περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση του ατόμου είναι υπό διερεύνηση λόγω των αντιφατικών συμπερασμάτων που προκύπτουν από τις έρευνες στη διεθνή βιβλιογραφία.

Η ύπαρξη μιας άλλης διαφοράς μεταξύ των δύο ομάδων παρουσιάζεται στο ενδεχόμενο να υλοποιηθεί ένα έργο πνοής για το περιβάλλον που ωστόσο θα επιβαρύνει προσωπικά τους ερωτώμενους. Η πρώτη ομάδα συμφωνεί (56,2%), ενώ η δεύτερη ομάδα διαφωνεί με αυτό (57,4%).

5. Συμπεράσματα - Προτάσεις

Συμπερασματικά, θα έλεγε κανείς ότι οι εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης διακατέχονται από στερεότυπα που αφορούν στο περιβάλλον, αλλά στην πλειοψηφία τους διατηρούν επιφυλάξεις και ερωτηματικά για αρκετά θέματα που διατυπώνονται ως αλήθειες οι οποίες δεν υποβάλλονται στην κριτική διαδικασία. Λόγω της έλλειψης των σχετικών γνώσεων, ενδεχομένως οι απαντήσεις τους να διαφοροποιούνται κατά περίπτωση, δημιουργώντας μεγαλύτερα προβλήματα στους νεαρούς μαθητές.

Στις περιπτώσεις που οι γνώμες των ερωτώμενων διχάζονται, δηλαδή κυμαίνονται περίπου στο 50%, όπως συμβαίνει στο ερώτημα για τη χρήση του πετρελαίου ως μοναδικής πηγής ενέργειας και στο μέλλον, φανερώνεται εντονότερα η ύπαρξη στερεοτύπων γύρω από θέματα που αφορούν στην προστασία του περι-

βάλλοντος.

Σε ό,τι αφορά στα ερωτήματα στα οποία οι εκπαιδευτικοί δεν εξέφρασαν συγκεκριμένη άποψη (ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ), συμπεραίνεται ότι υπάρχει άγνοια του θέματος και, επομένως, και σε αυτή την περίπτωση χρειάζεται περισσότερη ενημέρωση. Η γνώση πάντοτε αποτελούσε και θα αποτελεί πηγή δύναμης που ελευθερώνει τη σκέψη, απομακρύνει πολλούς κινδύνους, δίνει θάρρος να ξεπεράσει το άτομο τους φόβους του, να ορθώσει το ανάστημά του και να εξαλείψει στερεότυπες νοητικές κατασκευές. Η κριτική σκέψη και η ευρύτητα στον πνευματικό ορίζοντα είναι ό,τι χρειάζεται ο άνθρωπος για να αντεπεξέλθει στις δυσκολίες της ζωής, απαλλαγμένος από στερεότυπες αντιλήψεις και βιαστικές παραδοχές.

Οι περιβαλλοντικές αξίες ενισχύονται από το είδος της σχέσης που πιστεύουν οι άνθρωποι ότι έχουν με τη φύση. Αυτό αποτελεί ένα επιπλέον στοιχείο στο οποίο πρέπει να επικεντρώσουν οι εκπαιδευτικοί στο εξής το ενδιαφέρον τους, δεδομένου ότι με τη στάση και τη διδακτική τους πρόταση προτάσσουν και την αξία της αλλαγής σε συγκεκριμένες στερεότυπες σκέψεις και δηλώσεις. Επομένως, αν κάποιος δεν νιώθει ότι είναι σε θέση να προστατέψει ικανοποιητικά το περιβάλλον, τότε δύσκολα θα ευαισθητοποιηθεί για να προστατέψει αυτό.

Ένας από τους λόγους που δυσχεραίνουν επιπρόσθετα τη θέση του αυτή είναι η ύπαρξη των στερεοτύπων. Ο κίνδυνος από τη διατήρηση των στερεοτύπων αντιλήψεων είναι όχι ότι οι άνθρωποι αυτοί δεν θα πιστεύουν τίποτε, αλλά αντίθετα, θα είναι έτοιμοι να πιστέψουν οτιδήποτε (Egan, 2008). Όπως είναι φυσικό, οι συνέπειες από τη διατήρηση στερεοτύπων αντιλήψεων μεταξύ των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης αποτελούν ακόμη μεγαλύτερο πρόβλημα.

Βιβλιογραφία

- A Dictionary of American Proverbs (1992). Oxford University Press, 248.
- Barr, S. (2004). Are we all environmentalists now? Rhetoric and reality in environmental action. *Georofum*, 35, 231-249.
- Barr, S. (2007). Factors Influencing Environmental Attitudes and Behaviors: A U.K. Case Study of Household Waste Management. *Environment and Behavior*, 39 (4), 435-473.
- Barr, S., Gilg, A., & Ford N. (2005). The household energy gap: examining the divide between habitual-and purchase-related conservation behaviors. *Energy Policy*, 33, 1425-1444.
- Γκότοβος, Α. Ε. (1985). *Παιδαγωγική αλληλεπίδραση, επικοινωνία και κοινωνική μάθηση στο σχολείο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εκπαίδευση.
- Coyle, K. (2005). *Environmental Literacy in America*. The National Environmental Education & Training Foundation. Washington, D.C.

- Δημητρίου, Α. (2005). Αντιλήψεις των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για περιβαλλοντικά ζητήματα. Στο Μ. Καίλα, Ε. Θεοδωροπούλου, Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου & Ν. Αναστασάτος (Επιμ.) *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ερευνητικά Δεδομένα & Εκπαιδευτικός Σχεδιασμός*. Αθήνα: Ατραπός, 114-124.
- Egan, K. (2008). Learning in Depth. *Educational Leadership*, 66 (3), 58-63.
- Fisher, R. (2003²). *Teaching Thinking: Philosophical Inquiry in the Classroom*. London: Continuum.
- Hilton, G. L., & Von Hippel, W. (1996). Stereotypes. *Annual Review of Psychology*, 47, 237-271.
- Κολιάδης, Ε. (1997). *Θεωρίες Μάθησης και Εκπαιδευτική Πράξη, τ. Γ': Γνωστικές Θεωρίες*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Lawrence, C., & Leather, P. (1999). Stereotypical processing: the role of environmental context. *Journal of Environmental Psychology*, 19, 383-395.
- Μπακιρτζής, Κ. (2002). *Επικοινωνία και Αγωγή*. Αθήνα: Gutenberg.
- Schneps, M. H. (1989). A private Universe: Misconceptions That Block Learning. (Video). Santa Monica, California: Pyramid Film and Video. In P. Wolfe (2006), The role of meaning and emotion in learning. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 110, 35-41.
- Scott, M. M. (2005). A powerful theory and a paradox. *Environment and Behavior*, 37 (3), 295-329.
- Selman, P. (1996). *Local sustainability: planning and managing ecologically sound places*. Chapman, London. In S. Barr (2004). Are we all environmentalists now? Rhetoric and reality in environmental action. *Georofum*. 35, 231-249.
- Sherman, J. W., & Bessenoff, G. R. (1999). Stereotypes as Source – Monitoring Cues: On the interaction Between Episodic and Semantic Memory. *American Psychological Society*, 10, 106-110.
- Wales, J., & Clarke, P. (2005). *Learning Citizenship. Practical teaching strategies for secondary school*. The Nuffield Foundation. London: Routledge/Falmer Press.